

ФРАНКО-БРИТАНСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ У XVI-XVIII СТ.: ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИЙ І ГЕОСТРАТЕГІЧНИЙ ВИМІР

**ХАРКОВСЬКИЙ Р.Г.,
кандидат історических наук,
доцент кафедри
всесвітньої історії та
міжнародних відносин
Луганський національний
університет
імені Тараса Шевченка**

Регіон Близького Сходу протягом ряду століть зберігає важливе положення, як геополітичний плацдарм. Величезне значення має і той факт, що тут сконцентрована значна частина світових запасів енергоресурсів навколо видобутку та транспортування яких останнім часом розгортається гостра боротьба, в яку втягнута й Україна.

Крім того, події, що розгорнулися від початку 2011 року в Північній Африці та на Близькому Сході, надають особливої актуальності вивченню історії міжнародних відносин в цьому регіоні. Дослідження коренів подібних протистоянь, які відбувалися на цій території в минулому, на наш погляд, може полегшити процес вирішення близькосхідних конфліктів сьогодні.

Проблеми історії міжнародних відносин у регіоні Близького Сходу висвітлені в працях таких представників ближнього і далекого зарубіжжя : К.М. Базілі, Н.Н. Муравйов, А.Н. Муравйов, В.Н. Виноградов, В.П.Георгієв, Н.А. Дуліна, Т.В. Єремєєва, О.І. Жігаліна, А. Дебідур, Н.С. Кіняпіна, Е. Лавіс, А. Рамбо, А.З. Манфред, А.Д. Новічев, Ф.А. Ротштейн, Є.В. Тарле, М.Т. Панченкова, М.Н. Тодорова, Г.А. Нерсесов, Г.Л. Бондаревський, І.С. Рибаченок, М.С. Андерсон, Ч. Вебстер, Ф. Бейлі, Дж. Морріот, Ф. Мозелі, В. Пюр'ї, Ф. Родкі, М. Сабрі та ін. [див напр.: 3, 25, 24, 7, 8, 10, 15, 16, 17, 13, 21, 20, 23, 26, 30, 31, 36, 37, 38, 29, 39, 27, 28, 4, 5, 33, 40, 52, 41, 46, 47, 48, 49, 50]. Значний внесок у вивчення близькосхідної політики країн Західної Європи і США внесли

вітчизняні дослідники: О.А. Коппель, М.С. Бур'ян, О.Б. Демін, О. Захарчук, В. Ададунов, Б. Гончар, В. Самчук, К.А. Русаков, В.В. Савенков та ін. [див., напр.: 22, 6, 14, 18, 19, 1, 11,12, 35, 32, 34]. Однак історія зародження колоніальної політики європейських держав у цьому регіоні, на наш погляд, є недостатньо вивченою у вітчизняній історіографії.

Ця стаття являє собою спробу простежити процес формування близькосхідної політики Англії і Франції в XVI – XVIII ст.

Процес економічного і політичного проникнення європейських держав на Близький Схід тісно пов'язаний із встановленням режиму капітуляцій, що, значною мірою, полегшило проникнення іноземного торгового, фінансового, а надалі і промислового капіталу в сферу впливу Османської імперії. Режим капітуляцій, яким широко користувалися представники західноєвропейських держав у володіннях султана вже з XVI століття, регулював відносини між іноземними державами й Портою.

Перші подібні угоди турецькі султани уклали в XV столітті з Венецією і Генуєю. У результаті італійським купцям надавалося право селитися в містах Османської імперії, вести торгівлю і займатися іншими видами економічної діяльності, а також безперешкодно відправляти свої релігійні обряди.

У 1520 р. султан Сулейман аль-Кануні (1520–1566) підписав торгові «капітуляції» з венеціанцями.

Через 15 років після підписання османсько-італійської угоди (1520 р.) король Франції Франциск I отримав від султана Сулеймана аль-Кануні в 1535 р. перші капітуляції для своєї країни. За умовами цього договору турецький султан надав французам можливість торгувати на сирійському узбережжі і в долині Євфрату, сплачуючи в турецьку казну такі ж мита, як і торговці-турки [45, с. 345]. Договір також поширював на територію імперії юрисдикцію французьких консульських судів із зобов'язанням для підданих султана виконувати приписи консулів аж до примусу силою. Крім того, підданим Франциска I в Османській імперії надавалася повна релігійна свобода з правом мати охорону в святих для християн місцях, що, по суті, було рівнозначно протекторату французів над усіма католиками Леванту [45, с. 346–347]. Відзначимо, що, хоча капітуляції і не вирішували, яке найбільше хвилювало південно-французьких неогоціантів, питання – про можливість вільного транзиту індійських товарів через Червоне море і Суец, ці договори поклали кінець торговій перевазі венеціанців у східному Середземномор'ї. Значним успіхом Франції було також і те, що, згідно з капітуля-

цією, практично всі кораблі християн, за винятком венеціанських, зобов'язані були нести французький прапор як гарантію захисту. Завдяки цьому французи випередили англійців у зближенні з Портою.

Спостерігаючи за тим, як Англія і Голландія змагаються один з одною за встановлення контролю над морським шляхом до Індії через мис Доброї Надії, марсельські неогоціанти вирішили скористатися сприятливою можливістю для відновлення старовинного караванного шляху по Північній Аравії і тим самим здобути важливу перемогу в суперництві з двома морськими державами.

У той час як Англія і Голландія мали стратегічний вихід в Атлантику і володіли потужними флотами, що полегшувало їм зносини з мисом Доброї Надії, Франція, як держава переважно середземноморська, мала всі умови для встановлення контролю на торгових артеріях, що беруть початок на узбережжі Леванту і Єгипту.

Протягом XVII ст. такі французькі політики, як Ришельє і Кольбер, докладали значних зусиль для того, щоб направити французьку торгівлю зі Сходом сухопутним шляхом через Єгипет на протиположному морському шляху навколо Африки. У Парижі не стільки дбали про заохочення вітчизняної зовнішньої торгівлі, скільки прагнули зменшити значення морського шляху навколо мису Доброї Надії і завдати тим самим суттєвого удару позиціям Англії та Голландії. Ж.-Б. Кольбер вважав, що могутність Голландії простіше знищити в Єгипті, ніж на її території. Однак Людовик XIV, який приділяв велику увагу французькій експансії на Схід, не поділяв точку зору свого міністра, оскільки побоювався прямого зіткнення з Портою, яка в той час була на вершині своєї могутності. Як зазначав Є. В. Тарле, почавши в 1672 р. війну проти Голландії, французький монарх прагнув знищити самого сильного промислового конкурента і саму багату колоніальну державу, вдарити по Голландії в Європі так, щоб вона випустила із своїх рук свої володіння в Азії [37, с. 210].

Однак планам Кольбера не судилося здійснитися. Проте, в період з 1673 по 1686 рр. Франція змогла отримати від турецького уряду цілий ряд нових торгових капітуляцій і добилася прийняття декретів і фірманів, що зобов'язували намісників султана на всій території імперії поважати капітулятивні права, що давали французьким неогоціантам чимало протекціоністських пільг.

У результаті лівова частка торгівлі на Близькому Сході була зосереджена в руках французької громади, чому сприяли її релігійні зв'язки. Фран-

цузи монополізували майже всі торговельні операції, тоді як з місцевого населення до них мала доступ лише незначна меншість через перешкоди, встановлені самою османською владою. Замість того щоб надати пільги у здійсненні торгових операцій своїм підданам. Порта надавала їх іноземцям, чиї уряди змогли навіть знизити торговельне мито до 3% від вартості товару, тоді як османські торговці платили 7%. Французькі купці були взагалі звільнені від мита на товар у турецьких портах, при цьому піддани султана продовжували платити його [42, с. 265].

Однак Франція була не єдиною європейською державою, зацікавленою у відкритті сухопутного торгового шляху через Єгипет. З моменту створення англійської Ост-Індської компанії на початку XVII ст. і аж до становлення Британської імперії в Індії в результаті Семирічної війни (1756 – 1763) англійський уряд також приділяв значну увагу розвитку торгівлі з Близьким Сходом.

Заснування Ост-Індської компанії було наслідком розширення англійської зовнішньої торгівлі у другій половині XVI ст., особливо після перемоги англійського флоту над іспанською «непереможною Армадою» (1588 р.). Прибуткові комерційні підприємства португальців на Сході спонукали англійців до розширення своєї торгівлі в цьому регіоні.

У 1600 р. указом королеви Єлизавети була створена британська Ост-Індська компанія, яка отримала право монополії на торгівлю зі Сходом на 15 років.

Основна доктрина компанії полягала в тому, щоб створити британські форпости в Індії та інших країнах Сходу і протистояти конкуренції голландців та французів.

Зазнавши ряду реорганізацій англійська Ост-Індська компанія, користуючись всебічною підтримкою британського уряду, зуміла до другої половини XVIII століття схилити чашу вагів до торгівлі з Арабським Сходом на свій бік.

Водночас успішна торгова експансія Англії в Османській імперії, значною мірою була обумовлена поразкою Франції в Семирічній війні (1756 – 1763).

Між тим втрата Францією колоніальних володінь у Північній Америці та Індії, сприяла істотній зміні зовнішньополітичної лінії Парижа.

Втративши більшу частину своїх територій в Індії та Північній Америці, паризькі міністри і марсельські неогоціанти направили свої об'єднані зусилля на зміцнення французького впливу в країнах Близького Сходу. Додатковим стимулом до прове-

дження подібної політики були практично безперервні російсько-турецькі війни другої половини XVIII ст. Ослаблення Османської імперії і посилення Росії розглядалося в Версалі як явна загроза для всієї французької середземноморської торгівлі.

Загострення російсько-турецького протистояння спричинило виникненню в правлячих колах Франції двох взаємовиключних підходів у близькосхідній політиці. Міністр закордонних справ граф Ш.-Г. Верженн (1717–1787) пропонував усіляко підтримувати слабку Порту в технічному, військовому і фінансовому відношенні, зміцнюючи її обороноздатність у боротьбі проти Росії. Альтернативну точку зору представляв посол Франції в Константинополі граф Сен-Прі, який вважав розпад Османської імперії неминучим, а отже закликав взяти своєчасну участь у розділі «турецької спадщини», підпорядкувавши Єгипет, а якщо вдасться – то й Сирію [44, с.13]. Остання точка зору після Семирічної війни знаходила все більше кількість прихильників. Так, А. Вандаль наводить такий опис планів окупації Єгипту, автором яких був міністр закордонних справ Людовика XV герцог Е.Ф. Шуазель (1719–1785): «Пропорційно із швидким ослабленням (Османської імперії. – Р.Х.), погляди наших державних мужів усе з більшою увагою звертаються в бік долини Нілу. Дехто розділяє наше прагнення до придбання цих багатих територій, які неминуче будуть втрачені для османської влади. Вони вважають, що Франція не буде сюди нікого допускати, але, достатньо охороняючи свої інтереси, залишить частину видобутку невірним. Ослаблення влади мусульман буде швидким і питання про нашу частину в розділі Сходу дуже скоро стане актуальним і буде активно обговорюватися» [51, с. 170].

Незважаючи на привабливість подібних прогнозів, в кінцевому підсумку переїг політичний курс, спрямований на збереження політичної цілісності Османської імперії. Верженн змістив Сен-Прі, і про плани захоплення Єгипту на кілька десятиліть забули.

Відродженню ідей Кольбера сприяла активізація британського проникнення в межі Османської імперії. У 1775 р. англійці уклали з одним з мамлюкських беїв Мохамедом Ель Доабом договір, який дозволяв англійським торговцям без перешкод перетинати територію Єгипту [43, с. 13]. Ця обставина підштовхнула групу французьких торгових резидентів в Каїрі направити дві доповідні записки в торговельну палату Парижа, в яких порушувалося питання про ті «переваги, які Франція могла б отримати від торгівлі через Суецький пе-

решийок» [цит. за: 43, с. 13 – 14]. Однак початок Великої французької революції завадив чиновникам палати звернути на ці списки належну увагу. Про ці документи, як і про плани Сен-Прі, згадали лише за часів Директорії.

В останні роки XVIII ст. в політичних і ділових колах Парижа була поширена думка про те, що захоплення Єгипту мало б принести Франції значні переваги: підняти авторитет країни як колоніальної держави, значно підірваний після Семирічної війни, зміцнити французьку середземноморську торгівлю, позбавити англійців монополії на ввезення індійських товарів у Європу, використувуючи торговий шлях через Суец і Червоне море,

і, нарешті, створити форпост для подальших завоювань на Сході.

Таким чином, коли Талейран і молодий генерал Бонапарт (1769–1821) уперше задумалися про можливість походу до Єгипту, ґрунт для цього підприємства виявився досить підготовленим як у політичних, так і в торгових колах.

Єгипетська кампанія Наполеона Бонапарта стала першою в новий час військовою акцією Заходу на Близькому Сході, за якою відбулася низка інших колоніальних авантур. У результаті арабський світ більш ніж на сторіччя став ареною боротьби за сфери впливу між Великобританією і Францією.

ПОСИЛАННЯ

1. Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття) / Ададуrow В. – Львів, 2002. – 412 с.
2. Ададуrow В. Польське питання у французько-австрійських відносинах епохи наполеонівських війн : автореф. дис канд. істор. наук. / В. Ададуrow. – Львів, 1997. – 20 с.
3. Базили К.М. Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях / Базили К.М.
4. Бондаревский Г.Л. Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива / Бондаревский Г.Л. – М., 1968. – 544 с.
5. Бондаревский Г.Л. Германский империализм в борьбе за Красноморский бассейн (конец XIX – начало XX века) // История и экономика стран Арабского Востока. – М., 1973. – С. 3-42.
6. Бурьян М.С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании / Бурьян М.С. – Луганск, 1994. – 168 с.
7. Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре / Виноградов В.Н. – М., 1991.
8. Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны / Виноградов В.Н. – М., 1985.
9. Восточный вопрос во внешней политике Российской империи. – М., 1978.
10. Георгиев В.П. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30-начале 40-х годов XIX в. / Георгиев В.П. – М., 1975.
11. Гончар Б.М., Самчук В.Л. "Залізний канцлер" і великі держави в балканських кризах 80-х років XIX ст. // Питання нової та новітньої історії. – К., 1998. – Вип. 44. – С. 32-41.
12. Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР // УІЖ. – 2000. – № 2.
13. Дебидур А. Дипломатическая история Европы / Дебидур А. – М., 1947. – Т. 1.
14. Демин О.Б. Английская внешняя политика в период ранних буржуазных революций в Нидерландах и во Франции // Великая французская буржуазная революция: история и современность / Демин О.Б. – Одесса, 1989. – С.10–13.
15. Дулина Н.А. Османская империя в международных отношениях (30-40-е годы XIX в.) / Дулина Н.А. – М., 1980.
16. Еремеева Т.В. Заключительный этап египетского кризиса 1831-1833 гг. и великие державы // Учёные записки по новой и новейшей истории. – М., 1956. – Вып.2. – С. 475-518.
17. Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке, XIX – начало XX в. / Жигалина О.И. – М., 1990.
18. Захарчук О.М. "Силовая дипломатия" в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: Автореф. дис... канд. істор. наук. – К., 2000. – 19 с.
19. Захарчук О.М. Франція і Росія: до питання про "силову дипломатію" Наполеона Бонапарта // Питання нової та новітньої історії. – К., 1996. – Вип.42. – С.42-49.
20. История XIX века (Западная Европа и внеевропейские государства) / Под ред. Лависса и Рамбо. – М., 1905–1907. – Т. 4.
21. Киняпина Н.С. Внешняя политика России первой половины XIX века / Киняпина Н.С. – М., 1963.
22. Коппель О.А. Перська затока: проблеми безпеки (80-90-ті роки) / Коппель О.А. – К., 1998. – 200 с.
23. Манфред А.З. Внешняя политика Франции 1871-1891 годов / Манфред А.З. – М., 1952. – 592 с.
24. Муравьев А.Н. Письма с Востока в 1849-1850 годах / Муравьев А.Н. – СПб., 1851. – Ч. 1-2. Муравьев Н.Н. Русские на Босфоре / Муравьев Н.Н. – М., 1869.
25. Муравьев Н.Н. Турция и Египет в 1832 и 1833 годах / Муравьев Н.Н. – М., 1870-1874. – Ч. 1-4.

26. Новичев А.Д. История Турции. Новое время / Новичев А.Д. – Л., 1968-1973. – Т.2-3.
27. Нерсесов Г.А. Дипломатическая история египетского кризиса, 1881-1882 гг. / Нерсесов Г.А. – М., 1979. – 320 с.
28. Нерсесов Г.А. Египет в международных отношениях 70-х годов XIX в. и русская дипломатия // Вопросы африканской истории. – М., 1983. – С. 127-170.
29. Панченкова М.Т. Политика Франции на Ближнем Востоке и Сирийская экспедиция 1860-1861 гг. / Панченкова М.Т. – М., 1966. – 270 с.
30. Ротштейн Ф.А. Англичане в Египте / Ротштейн Ф.А. – М.-Л., 1925. – 62 с.
31. Ротштейн Ф.А. Захват и закабаление Египта / Ротштейн Ф.А. – М., 1959. – 367 с.
32. Русаков К.А. Проблема черноморских проливов у зовнішній політиці Великобританії, 1892-1920: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Луганськ, 2003. – 20 с.
33. Рыбаченок И.С. Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в.: Автореф. дисс... докт. ист. наук. – М., 1994. – 32 с.
34. Савенков В.В. Великобритания та проблема будівництва Суецького каналу: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Луганськ, 2005. – 20 с.
35. Самчук В.Л. Політика європейських держав періоду "Великої Східної кризи" – як одна з причин Болгарської проблеми 80-х років XIX ст. // Питання нової та новітньої історії. – К., 1998. – Вип.44. – С.22-31.
36. Тарле Е.В. Наполеон / Тарле Е.В. – Минск, 1992. – 429 с.
37. Тарле Е.В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX в.) / Тарле Е.В. – М.-Л., 1965. – 427с.
38. Тарле Е.В. Политика: история территориальных захватов. XV-XX века / Тарле Е.В. – М., 2001. – 800 с.
39. Тодорова М.Н. Англия, Россия и танзимат / Тодорова М.Н. – М., 1983.
40. Anderson M.S. The Eastern Question 1774-1923. A study in international relations. – L., 1966.
41. Bailey F.E. British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826-1853. – Cambridge, 1942.
42. Charles-Roux J. L'isthme et le Canal de Suez. Historique-etat actuel. – Paris, 1901. – Vol.1.
43. el-Hefnaoui M. Les Problemes contemporains poses par Le Canal de Suez. – Paris, 1951. – 398 p.
44. Hanotaux G. Histoire de la France contemporaine. – Paris, s.d. – Vol.3.
45. Kinross J.P.G.B. The Ottoman centuries. The rise and fall of the Turkish empire. – N.Y., 1977.
46. Marriott J.A.R. The Eastern Question. – Oxford, 1924.
47. Mosely Ph. Russian Diplomacy and the Eastern Question in 1838 and 1839. – Cambridge, 1934.
48. Puryear V.J. International Economics and Diplomacy in the Near East. – California, 1935.
49. Rodkey F.S. Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830-1841// Journal of Modern History. – L., 1929. – Vol.1. – №4. – P. 570-593.
50. Sabry M. L'Empire Egyptien sous Mohammed Ali et la Question d'Orient, 1811-1849. – Paris, 1930.
51. Vandal A. Louis XIV et l'Egypte. – Paris, 1889. – 382 p.
52. Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question. – L., 1951. – Vol. 1-2.

*Стаття надійшла до редколегії 5.03.2012
Прийнята до друку 12.03.2012*